

Een Antilliaanse held: Medardo de Marchena

door Michiel van Kempen

Het zal niemand ontgaan zijn hoe de ster van Anton de Kom en zijn boek *Wij slaven van Suriname* in twee jaar tijd gerezen is. Met het boek uit 1934 gaf De Kom op eigen kracht een radicale wending aan de geschiedschrijving van Suriname en stond hij met de kracht van rechtvaardigheidsgevoel en grote eloquentie op tegen een tot in de 20ste eeuw doorgezet Nederlands kolonialisme. Te hopen valt dat het boek ook internationaal de plaats gaat innemen die het tot voorheen niet gehad heeft, nu er dit jaar eindelijk een Engelse vertaling is verschenen. Want in de Caraïbische geschiedschrijving wordt altijd verwezen naar *The Black Jacobins* van C.L.R. James over de Haïtiaanse revolutie, en *Capitalism and slavery* van Eric Williams over de trans-Atlantische slavernij, boeken die verschenen vier jaar ná het boek van De Kom. Maar in wat toen ‘de Nederlandse West’ heette, was er nog iemand die fel ageerde tegen de Hollandse overheersing, en dat deed hij in 1929, dus vijf jaar vóór Anton de Kom. Zijn naam: Medardo de Marchena.

Het is 10 mei 1940. De Duitsers vallen Nederland binnen. Op Curaçao worden onmiddellijk 202 mensen gearresteerd, de namenlijsten lagen al lang klaar: nazisymphisanten, NSB'ers, Duitse en Oostenrijkse joden, maar ook bijvoorbeeld Paul Brenneker, de grondlegger van de Curaçaose volkskunde van wie men veronderstelde dat hij in Duitsland was geboren – hij was geboren in Venlo. En *en passant* werd ook maar de Curaçaoënaar Medardo de Marchena mee opgepakt, die lastpost die staatsgevaarlijk gedachtegoed uitdroeg. Zij werden overgebracht naar een kamp op Bonaire, dat bewaakt werd door het Korps Militaire Politie, waartoe Pierre Lauffer behoorde, de grootste dichter die Curaçao ooit heeft voortgebracht. Na 1942 werd de bewaking overgedragen aan het korps schutterij; één van hen: Tip Marugg, auteur van drie buitengewone romans, met *De morgen loeit weer aan* waarschijnlijk als bekendste. Voor de dagelijkse gang van zaken in het kamp was gezaghebber Pieter A. van Leeuwen verantwoordelijk, de vader van een andere grote in de Curaçaose letteren: Boeli van Leeuwen (die zelf toen overigens in Nederland en

zelfs enige maanden in Berlijn zat¹). Medardo de Marchena, Brenneker, Lauffer, Marugg, Van Leeuwen: grote namen uit de Antilliaanse literatuur, vergelijkenderwijs zou het in de Nederlandse letteren zijn alsof je de levens van Hermans, Mulisch, Reve, Haasse en Lucebert verknoopt op een oppervlakte van een halve kilometer.

Wie was nu die Medardo de Marchena en wat had hij geschreven? Dat is recent geboekstaafd in een elegant boekje waarin Aart Broek het leven van de man heeft vastgelegd en zijn belangrijkste pamflet heeft vertaald uit het Papiaments, onder de titel *Medardo de Marchena; staatsgevaarlijk in koloniaal Curaçao*. Pedro Pablo Medardo de Marchena werd in 1899 in Willemstad geboren als buitenechtelijk kind van de Afro-Curaçaose Anna Delphina Wiel en Abraham de Benjamin de Marchena y Levy Maduro, een Dominicaans-Curaçaose joodse industrieel, die bekend stond als shon Bambam – wat klinkt alsof hij die naam had verworven door zijn grote kinderschare en de daaraan voorafgaande peristaltiek, maar Aart Broek wist mijn verhitte verbeeldingskracht af te remmen met de droge opmerking dat Bambam is afgeleid van Abraham.

Zijn zoon, Medardo de Marchena volgde het Sint Thomascollege, waar later ook Cola Debrot en Jules de Palm in de schoolbanken zouden zitten. Hij doet vervolgens praktische handelservaring op in de familiezaak La Bonanza en vertrekt naar de Verenigde Staten. Mogelijk ontmoet hij daar de Amerikaanse Vivian Pfaffhauser, telg uit een familie die ook op de Bovenwindse eilanden Saba en Sint Maarten haar sporen heeft nagelaten.² Hij treedt met haar op Curaçao in het huwelijk onder de bestraffende woorden van een rooms-katholiek priester, want Vivian combineert twee doodzonden: zij is zwanger en zij is protestants. Als niet lang daarna Medardo's vader, shon Bambam, overlijdt, rijst de verdenking dat er is geknoeid met de erfgelden voor de kinderen, die aan de rk missie zouden zijn toegevallen – wat op het eerste gezicht merkwaardig is want waarom zou een jood de rk kerk steunen, maar binnen de Curaçaose verhoudingen is dat niet zo bijzonder. Medardo verheft er zijn stem niet tegen en als hij dat al gewild heeft, zou dat toch erg precair geweest zijn, want zonder de steun van de missie kan de familiezaak La

¹ Over die enigszins schimmige tijd in Van Leeuwens leven schreef Aart Broek (2020).

² Deze 'nagekomen mededeling' baseer ik niet op het boek van Aart Broek, maar op zijn mondelinge mededeling.

Bonanza niet bestaan. Maar de vulkaan is gaan rommelen en in 1929 barst die uit en komt Medardo de Marchena met zijn pamflet *Ignorancia ó Educando un pueblo* [Onwetendheid of De vorming van een volk]. In de eerste alinea van dat pamflet zet hij al direct neer wat hem voor ogen staat:

Deze uitgave kan hen [de gekleurde mensen van het eiland] helpen zich te bevrijden van allerlei vernederingen en uitbuiting die hen ten deel vallen, vanwege de vreselijke plaag die steeds meer terrein wint en die nooit wordt bestreden en bekend staat onder de naam *onwetendheid*. (p. 81)

We horen natuurlijk al de echo die vijf jaar later zal opklinken uit het boek van Anton de Kom:

Geen volk kan tot volle wasdom komen, dat erfelijk met een minderwaardigheidsgevoel belast blijft. Daarom wil dit boek trachten het zelfrespect der Surinamers op te wekken en voorts de onjuistheid aantonen van de vredesbedoelingen der Hollanders ten tijde der slavernij.

Met zijn pamflet pleit Marchena voor algemeen kiesrecht dat de plaats moet innemen van het stemrecht van een plutocratische, zichzelf verrijkende elite. Hij breekt een lans om ruim baan te geven aan een vrije pers als onafhankelijk tegenwicht voor de drie paapse kranten van het eiland. En hij vindt dat er een vakbond moet komen voor het personeel van de grote raffinaderij, zodat het dan ook net als elders ter wereld een achturige werkdag kan krijgen. En dan komt hij pas goed op dreef:

Bekijk de Engelse koloniën en Suriname, net als Curaçao slachtoffer van slavernij, en tel het grote aantal mannen van aanzien en met titels dat een leger van intelligentie vormt, wijze mensen als artsen, rechters, advocaten, ingenieurs enzovoorts. Zij hebben allen een zwarte huid en zijn volbloed negers. Vergelijk daarmee ons hedendaags Curaçao, waar 20.000 zwarte mensen en ongeveer 35.000 kleurlingen wonen, en u zult nog geen honderdste deel van 1 procent ofwel slechts drie (3) mensen tegenkomen, die een dergelijke graad hebben. [...] Aan wie hebben we deze achterstand te danken, mijn geachte lezers? [...] Het zijn die blanke mannen met blauwe ogen, die op vrouwen lijken door de manier waarop ze gekleed zijn en die zowel Rome als Nederland tot vaderland hebben. Zij zijn schuldig aan deze achterstand van Curaçao, terwijl onze gekleurde

bevolking al bijna vier generaties geniet van de emancipatie. Ja, mijn geachte lezers, het is die meneer pastoor, die u zo vereert in plaats van God. Vraag waarom deze man nog steeds in Romeinse kledij rondloopt, een oude mode van duizend jaar geleden, terwijl dit in Europa niet meer kan. Hij zou stenen naar zijn hoofd krijgen. (p. 86-88)

En crescendo gaat het pamflet:

Het is een gewoonte op Curaçao om je uit te schelden voor 'stinkneger' of je 'zwart beest' te noemen en van een neger keurige omgangsvormen te eisen, alle hoffelijkheid van goed opgeleide mensen, maar zij werpen zelf allerlei hindernissen op, zodat het volk geen goede scholing krijgt. Maar, elitair stuk vreten, weet dat als je wind zaait, je een orkaan zal oogsten, niets anders. (p. 90)

Waarom was dit pamflet van Medardo de Marchena nu zo staatsgevaarlijk? Het grote gevaar school hier in: hij schreef dit in 1929, bij het uitbreken van de grote wereldcrisis die op het eiland de vrees aanwakkerde voor arbeidersonrust. De slechte werkomstandigheden bij de raffinaderij had al een havenstaking in 1922 uitgelokt en in 1929 had de Venezolaanse revolutionair Rafael Simón Urbina onverhoeds Fort Amsterdam overvallen en was er met wapens, de gouvernementskas en de gouverneur als menselijk schild vandoor gegaan, wat natuurlijk tot grote beroering binnen het eilandsbestuur leidde. Marchena stookte dat vuurtje maar al te graag op en wist wat hij kon eisen.

Hij richtte zijn pijlen allereerst op de fraters en paters die de beslissingsmacht hadden om iemand al dan niet maatschappelijk te laten opklimmen. Citaat:

Paters vertegenwoordigen een groep mannen die altijd in een paleis wonen, een immens groot huis van alle mogelijke gemakken voorzien, zij willen doorgaan voor de vertegenwoordigers van God op aarde, ze prediken het christendom en praktiseren het heidendom. Terwijl zij zich uitsluitend met religieuze zaken zouden moeten bemoeien, moeten ze zich zo nodig bezighouden met allerhande politieke zaken. Ze wroeten hier, vergaren daar en ze bevinden zich in het rusteloze bewegen van het stadsleven, ze leren u schijnheiligheid, haat tegen andere religieuze groeperingen, en achter uw rug verandert geld van eigenaar, dat u

eronder houdt, u die net geïnjecteerd bent met giftige haat voor uw naaste, wat wil zeggen dat ze van twee walletjes eten. (p. 92-93)

En vooral: Medardo de Marchena schreef dit in het Papiaments, in de volkstaal die iedereen kon verstaan. *Wij slaven van Suriname* was geschreven in het Nederlands, een taal die bijna geen van de verschoppelingen van Suriname voor wie De Kom het opnam, de volkscreolen, de Hindostanen, de Javanen, kon lezen. Voor de meeste lezers in Nederland refereerde het boek van De Kom aan een werkelijkheid die hun onbekend was en onverschillig liet. Het werd lauw ontvangen en kreeg weinig besprekingen waarvan slechts een enkele positief.³ Het boek van De Kom is niet verboden door de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog, het werd niet uit de bibliotheken gehaald en werd pas 36 jaar later herdrukt. Maar *Ignorancia ó Educando un pueblo* werd gelanceerd *midden in* de gemeenschap die werd opgeroepen het koloniale juk af te werpen, én: in de taal van die gemeenschap.

Nu gaat het hier om een pamflet van bijna een eeuw geleden, historisch misschien interessant, maar wat is de urgentie nog van zo'n pamflet uit 1929? Dat kan ik misschien uitleggen aan de hand van twee zinnen uit de tekst:

We moeten niet boos worden wanneer zij ons 'zwarte apen', *neger makaku*, noemen, want het is niet onze schuld wat ons overkomt, maar het zijn onze voorouders. Toen zij zich bevrijdden van het zware lijden van hun lijven hebben zij op hun denken een hypotheek afgesloten bij monseigneur Niewindt, zij werden katholiek. (p. 94)

Nog niet eens zo lang geleden hield ik een lezing in wat toen nog het Antillenhuis heette. Ik sprak over de genoemde monseigneur Martinus Niewindt (1796-1860), de eerste apostolisch vicaris van de kolonie Curaçao en Onderhorigheden en later kamerheer van de paus. Hij heeft voor de Antilliaanse kerk van de 19de eeuw de verdienste gehad om te zorgen voor een aantal van de vroegste uitgaven in het Papiaments. Maar, zei ik er in mijn lezing voorzichtig bij, de prijs voor die activiteit van de rk kerk is geweest dat de gehele orale literatuur van de Afro-Curaçaoënaars met wortel en tak werd

³ Zie Boots & Woortman 2009: 193-215.

uitgeroeid.⁴ En die opmerking had ik nu net niet moeten maken, want als door een adder gebeten schoot een Antilliaans Statenlid overeind en ik kreeg de wind van voren door de verdiensten van de rk kerk op Curaçao omlaag te willen halen. (Dat windje was overigens maar een zuchtje vergeleken bij het commentaar dat Margo Groenewoud over zich heen kreeg toen zij in 2017 een kritisch proefschrift schreef over de rol van de rooms-katholieke kerk op de Antillen.⁵)

De naam van Medardo de Marchena viel bij de gelegenheid in het Antillenhuis niet. Ik verwijt het mezelf dat ik hem niet heb opgepikt met het fragment dat al in 1998 in de bloemlezing *Pa saka kara* stond of de vertaling daarvan in *De kleur van mijn eiland* uit 2006. In dat fragment kwam deze alinea niet voor:

Toen de stoomschepen, het elektrische licht en de automobielen werden uitgevonden, werden deze drie grootheden door de paus vervloekt, en nu, nu reizen ze [de pastoors] eerste klas per schip, de kerken en parochiewoningen zijn goed elektrisch verlicht en dagelijks zie je ze in luxe auto's heen en weer rijden. De aartsbisschop stelde dat wat niet door warmbloedige dieren werd voortbewogen als een zaak van de duivel moest worden beschouwd. Tegenwoordig genieten ze van duivelse zaken. Amen. (p. 95)

Wat in deze alinea gebeurt is een veelbetekenende omkering: niet de Afro-Curaçaose traditionele cultuur is heidens, nee de geïmporteerde rooms-katholieke kerk is van de duivel. De biecht is niets anders dan het verzamelen van roddels. Bidprentjes, heiligenafbeeldingen, rozenkransen, scapuliermedailles, de heilige moederkerk en de maagdelijkheid van Maria noemt Marchena vormen van verafgoding. En hij benoemt de rooms-katholieke denkbeelden ook met zoveel woorden: *zwarte magie*. De Curaçaose mensen, altijd dom gehouden, zijn prima in staat om het kaf van het koren te scheiden, zegt hij. Hij moedigt hen aan álles te lezen, katholieke lectuur en anti-lectuur:

⁴ Ook al is het waar dat de rooms-katholieke missie – zij het uiterst selectief – ook de Afro-Curaçaose orale traditie van de *kuentanan di Nanzi* (Spinvertellingen) en spreekwoorden gebruikte als 'wapen' tegen het westerse secularisme dat met de raffinaderij de eilanden overspoelde.

⁵ Groenewoud 2017. Op de commentaren van Roland Antonius, Ton de Jong en Paula Kibbelaar in het tijdschrift *Kristòf* reageerde Groenewoud (2018). Het commentaar van Kibbelaar verscheen ook on-line (Kibbelaar 2018).

[...] zo moet u, wanneer de pastoor u zegt dat u dit of dat boek niet moet lezen omdat het u schaadt, tegen hem zeggen, dat u prima in staat bent om goed en kwaad van elkaar te onderscheiden. Dergelijke raadgeving moet in alle eerlijkheid verworpen worden, want alles wat meneer pastoor verbiedt, ondermijnt zijn belangen en die bedoelen niet meer dan u eronder te houden. (p. 104)

De tijd is voorbij dat de paters buigend bedankt worden dat zij de slaven hun vrijheid hebben teruggegeven:

Stel je voor dat iemand iets van u steelt, een stuk terrein of welk ander eigendom dan ook, en morgen heeft hij spijt van zijn daad, zou u het vanzelfsprekend vinden dat u zo iemand zou moeten bedanken wanneer hij het gestolen goed teruggeeft? Dat zou een goeie grap zijn, ik zou hem eerder beklagen. (p. 107)

Medardo de Marchena was in New York in contact gekomen met het gedachtegoed van Marcus Garvey en zijn Universal Negro Improvement Association. Met zijn ideeën over de manier waarop de westerse beschaving een moord had gepleegd op alles wat herinnerde aan Afrikaanse cultuur en de wereld van de zwarte mens systematisch had onderdrukt, en door de weg die hij de zwarte bevolking wees om via kennisverwerving zichzelf te emanciperen, oefende Garvey een enorme invloed op Malcolm X en Martin Luther King en miljoenen anderen, en ook ver buiten de Verenigde Staten, zoals in Trinidad & Tobago waar (veel later, rond 1970) de Black Panthers tot gewelddadige actie overgingen.⁶

Van geweld moest Medardo de Marchena niets hebben, hij was een principieel pacifist, zoals ook blijkt uit zijn bijdragen aan debatten bij de club Jong Curaçao en de artikelen die hij publiceerde in het tweewekelijkse blad *De Onpartijdige* in de jaren '30. Hij verzette zich tegen de kerk, het kolonialisme en het grootkapitaal en hij hamerde erop dat de mensen over de grenzen van het eiland heen moesten kijken en zich internationaal moesten oriënteren. Dat zijn allemaal zaken die hem verbinden met Anton de Kom en je vindt die zaken allemaal terug in het marxisme, maar Marchena was geen marxist, en in zijn

⁶ Zie daarover Meeks 1996; over de beweging op Tobago schreef ik in mijn Helman-biografie: Van Kempen 2016: 548-549.

pamfletten kom je niet de lofzangen op de kameraadschap der proletarische massa's tegen zoals De Kom die placht aan te heffen.

Marchena schreef nog een pamflet: *Muher i bida moderna* (De vrouw en het moderne leven) in hetzelfde jaar als waarin *Wij slaven van Suriname* verscheen: 1934. Aart Broek schrijft daarover:

De Marchena kritiseerde scherp de ongelijkheid voor de wet, de wijdverbreide prostitutie en het misbruik dat van dienstbodes en winkelbediendes kon worden gemaakt. Niet alleen het slechte onderwijs dat meisjes meestal kregen, zorgde voor wantoestanden. In het algemeen gold zijns inziens dat er op het eiland niets groots werd verricht, 'omdat wij onze vrouwen verwaarlozen [...]' (Broek 2021: 32-33)

Veel richtten de felle teksten van Medardo de Marchena niet uit. In de positie van vrouwen was jaren later nog niets veranderd, in die van de arbeiders evenmin, de olie-macht van de Nederlandse Curaçaosche Petroleum Industrie Maatschappij – de latere Koninklijke Shell – boette niets aan kracht in en de heilig oliesel-macht van de katholieke kerk zou pas door toedoen van de legendarische politicus Dokter Da Costa Gomez verdwijnen uit het centrum van het eilandsbestuur. Op Curaçao was men vooral buitengewoon verontwaardigd over de brutaliteit van Marchena's pamfletten. In 1930 bracht de gepensioneerde leerkracht Jacob Muller een reactie uit van driemaal de lengte van Marchena's eerste pamflet. Het was een ultra-roomse apologie van de kerk van Rome, haar leer en haar dienaren overzee.

Het was niet echt verwonderlijk dat de man die door de autoriteiten werd afgeschilderd als een 'querulant, zwetser en praatjesmaker' in 1940 werd opgesloten achter prikkeldraad op Bonaire – autoriteiten in de Nederlandse koloniën zijn altijd en overal een paar slagen onderdrukkender geweest dan in het zogenaamde 'Moederland'. Marchena had nog de relatieve mazzel dat hem een min of meer sympathiserende psychiater werd toegewezen die in hem geen krankzinnige zag – waarmee hem het lot werd bespaard van de 'oproerige' Surinaamse vakbondsleider Louis Doedel die op Curaçao werd gearresteerd omdat hij aan de verkeerde kant van de brug liep, werd afgescheept naar Suriname en daar tot vlak voor zijn dood wegwijnde in 's Lands Psychiatrische Inrichting Wolffenbüttel. Doedel werd in 2013 de twijfelachtige eer dat een comité zich inspande om hem in het Guinness Book of

World Records opgenomen te krijgen als de langst in een psychiatrisch gevangenschap gehouden vakbondsleider ter wereld.⁷ In augustus 1944 kreeg Medardo de Marchena de vrijheid om zich op Bonaire ook buiten het kamp te bewegen en in november 1945 werd hij op vrije voeten gesteld. Hij zou nog lang op het eiland blijven wonen, met zijn ideeën een zekere invloed uitoefenen op de politieke dynastie van de Abraham-familie en het allerbekendste lied in het Papiamentu schrijven waarin hij de bekoorlijkheden van de Antilliaanse vrouw bezingt: ‘Esta dushi!/Verrukkelijk!’, een lied dat door de Portoricaanse zanger Daniël Santos in het hele Caraïbisch gebied werd uitgevent.⁸

Zal het Medardo de Marchena als absoluut vrije, antikoloniale geest ooit vergund worden ook een plaats te krijgen in de Nederlandse Canon van de Geschiedenis als voorloper van De Kom in de Nederlandse West? Ik vrees van niet. Zijn *Ignorancia* is daarvoor toch te veel pamflet en te weinig essay. En ik denk om nog een andere reden dat dat niet zo gauw zal gebeuren. In 1988 werd Tip Marugg met zijn roman *De morgen loeit weer aan* genomineerd voor de AKO-Literatuurprijs. In datzelfde jaar was er nog een grote kanshebber voor die prijs, ook van Curaçao: Boeli van Leeuwen met *Het teken van Jona* [bedoeld wordt: *Schilden van leem*, FK] Maar zoals jurylid Jaap Oversteegen me later zei: twee romans van de Antillen op de shortlist vonden we wat teveel van het goede. Verdeel en heers is altijd een van de pijlers van het Nederlandse mercantilisme geweest, en al evenzeer van de minimalistische Nederlandse geschiedschrijving over de koloniën. Anton de Kom in de Canon, dat is al mooi genoeg. En die schreef in het Nederlands. Ach, wat een armzalig excuus. Want evenmin als Engelstalige historici nog langer een verontschuldiging hebben om de Nederlandstalige Anton de Kom te negeren, hebben wij nog een excuus om aan de Papiamentstalige Medardo de Marchena voorbij te kijken, nu zijn pamflet vertaald is in het Nederlands.

⁷ Bericht in *Starnieuws*, 5 januari 2013. Zie over Louis Doedel: Scholtens 1987. Frank Zichem maakte over hem in 1999 de film *Louis Doedel*.

⁸ De Papiamentu versie verscheen in Berry-Haseth 1998: 109. In Nederlandse vertaling opgenomen in Broek e.a. 2006: 102. Recentelijk tweetalig opgenomen in Van Kempen e.a. 2022: 157.

Literatuur

Lucille Berry-Haseth, Aart G. Broek i Sidney M. Joubert, *Pa saka kara. Tomo II. Antologia di literatura Papiamentu. Revishon, aktualisashon i ampliashon di Di Nos: antologia di nos literature di Pierre Lauffer*. Willemstad, Kòrsou: Fundashon Pierre Lauffer, 1998.

Alice Boots & Rob Woortman, *Anton de Kom; biografie; 1898-1945/1945-2009*. Amsterdam/ Antwerpen: Atlas Contact, 2009.

Aart G. Broek, Sidney M. Joubert en Lucille Berry-Haseth (red.), *De kleur van mijn eiland: Aruba, Bonaire, Curaçao. Ideologie en schrijven in het Papiamentu sinds 1863. II. Anthologie*. Leiden: KITLV, 2006. (Caribbean Series 25.) (Op pp. 166-169 een vertaald fragment uit Marchena's pamflet *Ignorancia*; op p. 102 een vertaling van zijn gedicht 'Esta dushi'.)

Aart G. Broek, 'Irrelevant en kwetsend biografisch speurwerk; Over gebrekkige bronnen, gebelgde erven en dienstvaardig onderzoek.' In: Michiel van Kempen (red.), *Het andere postkoloniale oog; Onbekende kanten van de Nederlandse (post)koloniale cultuur en literatuur*. Hilversum: Verloren, 2020, pp. 175-182.

Aart G. Broek, 'Medardo de Marchena, Staatsgevaarlijk in koloniaal Curaçao.' Versies van dit pleidooi verschenen op de blogspot *Caraïbisch Uitzicht*, 1 juli 2021, in *Antilliaans Dagblad*, 1 juli 2021, *Bazarow*, nr. 13, 26 juni 2021, *Joop.nl*, 28 juni 2021, *Dossier Koninkrijksrelaties*, 28 juni 2021 en de website van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 7 juli 2021.

Aart G. Broek, *Medardo de Marchena, Staatsgevaarlijk in koloniaal Curaçao*. Haarlem: In de Knipscheer, 2021. (Alle vertalingen uit Marchena's pamflet en biografische informatie over hem komen uit dit boek.)

Margo Groenewoud, 'Nou koest, nou kalm'. *De ontwikkeling van de Curaçaose samenleving, 1915-1973: van koloniaal en kerkelijk gezag naar zelfbestuur en burgerschap*. Leiden University, 2017. (Diss.)

(<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/50108>).

Groenewoud, Margo, 'Ban serio. Reactie op drie besprekingen van *Nou koest, nou kalm* in het tijdschrift *Kristòf*.' In: *Caraïbisch Uitzicht*, 27 augustus 2018. (<https://werkgroepcaraibischeletteren.nl/ban-serio-reactie-op-drie-besprekingen-van-nou-koest-nou-kalm-in-het-tijdschrift-kristof/>).

Michiel van Kempen, *Rusteloos en overal; Het leven van Albert Helman*. Haarlem: In de Knipscheer, 2016.

Michiel van Kempen en Bert Paasman (samenstelling) in samenwerking met Noraly Beyer, *Album van de Caraïbische poëzie*. Amsterdam: Rubinstein, 2022.

Paula Kibbelaar, 'Kritische respons: de actualiteit en maatschappelijke relevantie van '*Nou koest, nou kalm*'.....' In: *Caraïbisch Uitzicht*, 27 augustus 2018. (<https://werkgroepcaraibischeletteren.nl/kritische-respons-de-actualiteit-en-maatschappelijke-relevantie-van-nou-koest-nou-kalm/>).

Brian Meeks, *Radical Caribbean: From Black Power to Abu Bakr*. Barbados: University of the West Indies Press, 1996.

J. Muller, *Critica riba 'Igonorancia ó Educando un pueblo' di señor P.P.M. de Marchena*. [Willemstad], Curaçao: [Tip, Mercanti], 1930.

Ben Scholtens, *Louis Doedel; Surinaams vakbondsleider van het eerste uur; een bronnenpublicatie*. Paramaribo: Anton de Kom Universiteit van Suriname, 1987.

Bron: *De Parelduiker*, 2022/5